

С. Погребняк, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Закріплення основоположних принципів права в Конституції України

Однією з важливих ознак основоположних принципів права¹ є їх самодостатній — з точки зору формальної визначеності — характер. Іншими словами, для застосування вимог цих принципів немає необхідності посилаватися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо). Тому основоположні (загальні) принципи права можуть використовуватися у двох значеннях: і як зміст права, і як його форма (джерело)². Враховуючи цю особливість основоположних принципів права³, розглянемо особливості їх конституційного закріплення.

Принцип справедливості

Конституція України лише один раз прямо згадує про справедливість. Так, ст. 95 Конституції встановлює, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Відзначимо очевидну недосконалість цього формулювання. Як відомо, неупередженість при встановленні і застосуванні правил є одним із важливих аспектів так званої формальної справедливості. Тому з точки зору юридичної техніки більш коректним виглядало би посилення лише на засади справедливого розподілу суспільного багатства.

Водночас слід нагадати, що ціла низка конституційних вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості — це свідчить також про непряме закріплення цього принципу в Конституції. Наприклад,

¹ На нашу думку, під основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрями подальшого розвитку (див.: Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х., 2008. – С. 37).

² Див.: Толстик В. А. Иерархия российского и международного права / В. А. Толстик. – М., 2001. – С. 10.

³ Докладніше про це див.: Погребняк С. Значення основоположних принципів права для формування і розвитку правової державності / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 96–97.

ідея справедливості конкретизується в принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін.

Статус справедливості як загального конституційного принципу не викликає жодних сумнівів. Наприклад, Конституційний Суд України неодноразово посилався на принцип справедливості. Так, на його думку, висловлену у рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання¹, справедливість є однією з основних засад права. Конституційний Суд підкреслює, що зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосування норм права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. У рішенні Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання² підкреслюється, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципом справедливості. У рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками³ Суд зазначає, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі.

Конституційний Суд України також розкриває сутність справедливості через принцип розмірності, або пропорційності (див. рішення від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005 у справі про податкову заставу⁴ і від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007 у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності⁵). Так, на думку Конституційного Суду України, розмір податкової застави, виходячи із загальних принципів права, має відповідати сумі податкового зобов'язання, що

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

² Там само. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.

³ Там само. – № 39. – Ст. 2490.

⁴ Там само. – № 13. – Ст. 674.

⁵ Там само. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.

забезпечувало б конституційну вимогу справедливості та розмірності. Тому положення закону, яке передбачає можливість поширення права податкової застави на будь-які види активів платника податків незалежно від суми податкового боргу, порушує справедливе вирішення питань застосування права податкової застави, тобто є неконституційним. У рішенні від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007 Конституційний Суд України зазначає, що обмеження прав кредиторів суб'єктів господарювання у комунальному секторі економіки на задоволення своїх вимог у провадженні у справах про банкрутство має бути розмірним (пропорційним), тобто визначеним відповідно до встановлених принципів справедливості.

У рішенні від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005 у справі про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності¹ Конституційний Суд України висловлює думку про зв'язок між конституційними принципами соціальної держави і справедливості, підкреслюючи, що соціальна держава зобов'язана відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян.

Крім того, справедливість є конституційною засадою судочинства. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора² констатується, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах».

Принцип рівності

На нашу думку, принцип рівності являє собою діалектичне поєднання концепцій формальної і фактичної (реальної) рівності. Саме це дозволяє забезпечити у праві чесну (справедливу) рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності.

Так, (1) вимога формальної рівності можливостей реалізується у праві за допомогою чотирьох пов'язаних між собою загальних принципів: (1.1) принципу рівності перед законом, (1.2) принципу рівності перед судом, (1.3) принципу рівності прав і свобод людини і громадянина і (1.4) принципу рівності обов'язків людини і громадянина.

¹ Офіц. вісн. України. – 2005. – № 13. – Ст. 673.

² Там само. – 2003. – № 6. – Ст. 245.

У свою чергу (2) ідея фактичної (реальної) рівності можливостей реалізується у праві за допомогою двох основних принципів: (2.1) принципу диференціації правового регулювання і (2.2) принципу позитивної дискримінації.

(1.1) У сучасних умовах принцип рівності перед законом є беззаперечним юридичним стандартом, який закріплено у ст. 24 Конституції України.

(1.2) Принцип рівності перед законом знаходить своє логічне продовження у принципі рівності перед судом (згідно з п. 2 ч. 3 ст. 129 Конституції України рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом є однією з основних засад судочинства).

(1.3) Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина (принцип рівноправності) закріплено у статтях 21 і 24 Конституції України. Так, згідно зі ст. 21 Конституції України «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». А стаття 24 Конституції проголошує, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи...».

(1.4) Принцип рівності обов'язків людини і громадянина у прямій формі в українському праві не сформульований, проте факт його існування особливих сумнівів не викликає¹. Так, він може бути виведений із змісту ст. 24 Конституції України. Цим шляхом пішов, зокрема, Конституційний Суд України, який у рішенні від 28 вересня 2000 року № 10-рп/2000 у справі про приватизацію державного житлового фонду² підкреслив, що, проголошуючи рівність усіх громадян перед законом, ст. 24 Конституції України таким чином встановлює і рівну підлеглість усіх громадян законам України. Крім того, принцип рівності обов'язків у положеннях Конституції, які закріплюють конкретні обов'язки громадян (див., наприклад, статті 66–68 Конституції України, що використовують конструкцію «кожен зобов'язаний»).

(2.1) Принцип диференціації як складова фактичної (реальної) рівності можливостей виходить із визнання того факту, що право повинне враховувати відмінності між людьми. Так, ст. 24 Конституції України визнає правомірними спеціальні заходи щодо охорони праці і здоров'я жінок, пенсійні та інші пільги, створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством.

Водночас Конституційний Суд звертає увагу на те, що мета встановлення певних відмінностей (вимог) у правовому регулюванні по-

¹ Див., наприклад: Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики / Л. І. Летнянчин. – Х., 2006. – С. 40.

² Офіц. вісн. України. – 2000. – № 40. – Ст. 1709.

винна бути істотною (правомірною та суспільно необхідною), а самі відмінності (вимоги), що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими та справедливими (пропорційними). В іншому випадку встановлення обмежень означало б, на думку Суду, дискримінацію (див. рішення від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004 у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу¹ та від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007 у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності²).

(2.2) Заради забезпечення фактичної (реальної) рівності можливостей держава може вдаватися до так званої позитивної дискримінації, або політики позитивних дій, — юридичної розбіжності в підходах, яка реалізується як тимчасовий захід з метою створення сприятливих умов для певної категорії осіб на шкоду іншій категорії і таким чином компенсує існуючу між ними фактичну нерівність. Вважається, що правильно спроектовані програми позитивної дискримінації не суперечать вимогам рівності і недискримінації. Ідея позитивної дискримінації знайшла своє втілення в Україні лише на рівні поточного законодавства. Так, політика позитивних дій реалізується для того, щоб досягти гендерної рівності. Для досягнення цієї мети було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV³.

Слід також зауважити, що Конституційний Суд України активно посилається на конституційний принцип рівності: див., наприклад, рішення від 23 грудня 1997 року № 7-зп у справі про Рахункову палату⁴, від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України⁵, від 3 березня 1998 року № 2-рп/98 у справі про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим⁶, від 6 липня 1999 року № 8-рп/99 у справі щодо права на пільги⁷, від 18 квітня 2000 року № 5-рп/2000 у справі про віковий ценз⁸, від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002 у справі про електроенергетику⁹, від 20 березня 2002 року

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 28. – Ч. 1. – Ст. 1909.

² Там само. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.

³ Там само. – 2005. – № 40. – Ст. 2536.

⁴ Там само. – 1998. – № 1. – Ст. 23.

⁵ Там само. – № 23. – Ст. 850.

⁶ Там само. – № 24. – Ст. 896.

⁷ Там само. – 1999. – № 27. – Ст. 1342.

⁸ Там само. – 2000. – № 30. – Ст. 1286.

⁹ Там само. – 2002. – № 22. – Ст. 1069.

№ 5-рп/2002 у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій¹, від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004 у справі про соціальний захист військово-службовців та працівників правоохоронних органів², від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004 у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу³, від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу⁴, від 22 грудня 2004 року № 22-рп/2004 у справі про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України»⁵, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні⁶, від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007 у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності⁷, від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 у справі про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування⁸.

Принцип свободи

За умов сучасності право зазвичай закріплює визнання свободи як однієї з найвищих соціальних цінностей (див., наприклад, преамбули Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і Статуту Організації Об'єднаних Націй).

На жаль, свобода як одна з найвищих соціальних цінностей не була включена в прямій формі в остаточну редакцію ст. 3 Конституції України⁹. Нагадаємо, що в преамбулі проекту Конституції України в редакції від 1 липня 1992 року свобода і природні права людини визнавалися найвищою соціальною цінністю, а проект Конституції України в редакції від 27 травня 1993 року підкреслював, що український народ дбає «про забезпечення свободи». Однак згадка про свободу зникла з преамбули вже в проекті Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 року¹⁰.

¹ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 13. – Ст. 669.

² Там само. – 2004. – № 12. – Ч. 1. – Ст. 763.

³ Там само. – № 28. – Ч. 1. – Ст. 1909.

⁴ Там само. – № 49. – Ст. 3220.

⁵ Там само. – № 52. – Ч. 1. – Ст. 3455.

⁶ Там само. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

⁷ Там само. – № 48. – Ст. 1991.

⁸ Там само. – № 80. – Ст. 2979.

⁹ Див. з цього приводу: Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – Киев, 1999. – С. 326.

¹⁰ Див. відповідно: Конституція незалежної України : у 3 кн. / за заг. ред. С. Голова-того. – К., 1995. – Кн. I: Документи, коментарі, статті. – С. 123, 197, 267.

Проте свобода знаходить своє непряме втілення в Конституції України. Як зазначає Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання¹, верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, зокрема, ідеями свободи.

Крім того, в Конституції України знайшли своє втілення деякі вимоги, які випливають із принципу свободи, зокрема:

– принцип «дозволено все, що не забороняється законом», який сприяє більш повній реалізації особою власної свободи (див. ч. 1 ст. 19 Конституції України). Однією з її важливих гарантій є принцип «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом», який стосується діяльності державних органів і посадових осіб (див. ч. 2 ст. 19 Конституції України);

– принцип плюралізму, який є логічним розвитком ідеї автономії та передбачає існування різних концепцій життя, що втілюють у собі різні цінності, є не сумісними між собою і перебувають одна з одною у вічній конкуренції. Принцип плюралізму закріплений у ч. 1 ст. 15 Конституції України, згідно з якою «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»;

– принцип поваги і непорушності прав та свобод людини. Цей принцип закріплений, зокрема, у ст. 3 Конституції України і передбачає, що права людини розглядаються як вища правова цінність, а їх утвердження і забезпечення є першочерговим обов'язком держави².

Цей принцип обумовлює визнання пріоритету природних прав людини, що розглядається Конституційним Судом України «як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, додержуючись такого підходу» (див. рішення від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008 у справі про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення³). На необхідність встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження і забезпечення прав і свобод, Конституційний Суд України звертав

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

² Див. з цього приводу: Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. І. Фулей; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – С. 10.

³ Офіц. вісн. України. – 2008. – № 80. – Ст. 2697.

увагу також у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками¹.

Крім того, для забезпечення свободи важливо, щоб обмеження, які запроваджуються державою, не зазіхали на саму сутність того чи іншого права і не призводили до втрати його реального змісту. Конституційний Суд України посилався на це правило в рішеннях від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні² та від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України³.

Принцип гуманізму

Гуманістичні ідеї знаходяться і серед загальних засад Конституції України (ст. 3): людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Саме ця стаття Конституції слушно розглядається як юридичний фундамент гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні⁴.

Як відомо, оптимальною формою втілення і захисту гідності особистості, її індивідуальності і неповторності є інститут невід'ємних і невідчужуваних прав людини. Саме за першочерговою допомогою інституту прав людини (розд. II Конституції України) право реалізує принцип гідності людини, перетворюючи громадян з об'єктів впливу в активно діючих суб'єктів.

Конституція України послідовно закріплює на правовому рівні важливі гуманістичні постулати, зокрема: багатоманітність (ст. 15); право людини на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54); інші різноманітні свободи (статті 27–35 та ін.); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); існування обов'язків перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23); обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Усе це дає підстави вважати гуманізм невід'ємним конституційним принципом. Таких самих висновків дійшов і Конституційний Суд

¹ Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.

² Там само. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

³ Там само. – 2008. – № 38. – Ст. 1272.

⁴ Конституція України : Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. – Х. ; К., 2003. – С. 19.

України, чие праворозуміння взагалі є гуманістичним, людиномірним¹. Так, у рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання² Суд прямо посилається на конституційний принцип додержання гуманізму, а в рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання³ підкреслює, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися, зокрема, за принципом гуманізму.

¹ Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 15.

² Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

³ Там само. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.